EIGENAARDIGE GEBRUIKEN BIJ POKKEN- EPIDEMIEËN IN DEN INDISCHEN ARCHIPEL,

DOOR

MR. F. D. E. VAN OSSENBRUGGEN.

Op blz. 109 en v. van deel LXIII dezer „Bijdragen” deelt de zendeling A. Hueting ons eenige hoogst merkwaardige feiten mede in verband met pokken, door hem waargenomen gedurende eene pokkenepidemie in het district Tobélo, waarschijnlijk begin 1909. Onder die feiten treedt vooral het verschijnsel van „woordverwissing” op den voorgrond. Dit verschijnsel zou, volgens schrijver, zich plotseling hebben voorgedaan, en te verklaren zijn uit het feit, als zouden de „toovenaars” bij gelegenheid van bedoelde epidemie de pokziekte voor een almachtig rondreizend Vorst hebben uitgemaakt, teneinde aldus voor hun onmacht een natuurlijke grond voor te wenden.

De vraag is, meen ik, gerechtvaardigd, of deze voorstelling der feiten wel juist genoemd kan worden? „Toovenaars” hebben bij min of meer primitieve volkeren en bevolkingslagen (ook zelfs in de beschaafde gedeelten van Europa) wél veel macht en invloed, maar of zij in enkele dagen tijds een verzonnen verhaaltje in een geheel district ingang kunnen doen vinden, is m. i. aan rechtmatigen twijfel onderhevig. Dat door zulk een verhaaltje in eenige dagen eene geheele reeks van nieuwe termen en spreekwijzen, met daarmede samenhangende gebruiken, zich over een geheel district zou hebben kunnen verbreiden, is echter a priori eene onmogelijkheid te noemen. Dit zal duidelijk blijken, indien wij bij de verschillende volksstammen van den Indischen Archipel de eigenaardige gebruiken nagaan, die speciaal bij eene pokkenepidemie in acht genomen worden. Wij vinden dan merkwaardige „ethnographische parallelen” die een systeem vormen, waar de door Hueting medegedeelde Tobeloreesche verschijnselen wonderwel in passen.

Het zij mij vooreerst vergund, om een opstelletje, hetwelk ik indertijd plaatste in het nummer van 25 November 1895 der

Makassaarsche Courant, waaraan ik als redacteur verbonden was, hier over te doen drukken. Ik teeken hierbij aan, dat de feitelijke gegevens mij verschaft werden door den heer J. Jockin, toenmaals beheerder van een houtaankap-maatschappij op het eilandje Djampeah (ten Z. van Saleijer), die ze uit den mond van den doktor djawa aldaar had opgeteekend. Ziehier het opstelletje:

De Pokken bij Inlanders.

Wij vernemen, dat op Djampeah en omstreken de pokken heerschen. Het schijnt echter een goedaardig soort pokken te zijn, daar er slechts een stuk of acht sterfgevallen in 14 dagen tijds waren geconstateerd. In aanmerking nemende de vreemdsoortige manier van behandeling, die de inlanders er op na houden is dit sterftecijfer gering te noemen. De behandeling van een poklijder is als volgt (door een dokter djawa medegedeeld).

Zoo gauw de ziekte opkomt, wordt er een doekoen gehaald, die de zieke behandelen moet. De doekoen blijft precies 8 dagen bij den zieke, en krijgt daarvoor f 2.50 tot f 8. Als die acht dagen verlopen zijn, is de zieke per se genezen en gaat de doekoen weg. Het komt er niet op aan, of de zieke nog vol pokken zit, en of hij zich nog niet al te best gevoelt, hij is en blijft na 8 dagen genezen en mocht hij eenige dagen daarna doodgaan, zoo is hij niet aan de pokken gestorven.

Gedurende de eerste drie dagen wordt de patient behandeld met koenjit santen, om de pokken flink op te laten komen. Willen ze niet opkomen, dan wordt de patient besprenkeld met water van jonge klappers. De patient mag alles eten, wat hij wil. Zelfs mag er een geit of kip geslacht worden, indien hij zulks verlangt, ofschoon overigens in het algemeen gedurende de ziekte geen bloed vergoten mag worden.

Men zou zich zeer vergissen, indien men dacht, dat een poklijder door de gezonden werd geschuwd; integendeel: in het huis van den patient wordt dag aan dag feestgevierd en is elken dag een groote koempoelan van familieleden en kennissen te vinden, op hun mooist uitgedoscht. Het is er dan een ware rameh-rameh, en aan eten, drinken en vroolijkheid geen gebrek.

In het huis wordt dan een offeraltaar opgericht, bedekt door een aan den zolder hangende pajong, waarop rijst van allerlei kleuren wordt geofferd aan hun heidenschen god. Ter eere van dien god worden er godsdienstige liederen gezongen door de doekoen en degenen der aanwezigen, die deze liederen kennen. Dit gebeurt geregeld des middags te 12 ure, des namiddags te 5 ure (asara), des avonds te 7 ure, des nachts te 12 ure en tegen het aanbreken van den dag. Bovendien worden deze godsdienstige liederen gezongen, als de patient huilt. Dit gebeurt natuurlijk vrij zelden, wanneer de patient een volwassene is; doch toch gebeurt het dan wel eens, en wordt de zieke dan als een kind door de kamer gedragen en gegendongt zoo goed en zoo kwaad dat gaat.

De liederen, die gezongen worden bij deze gelegenheid, zijn in het oud Boegineesch en worden van mond tot mond overgeleverd. Het is daarom, dat slechts weinige ze kennen behalve de doekoen; en degenen, die ze kennen, begrijpen er nog den zin niet van.

Zijn de acht dagen verlopen, dan volgt het toeroen di ajer: het water vooraf aan de godheid gewijd, wordt met een klapperdop opgeschept en drie malen over het hoofd van den patient gegoten. Na deze eerste drie klapperdoppen water wordt de patient verder gewoon gesiramd. De kain, waarin hij gelegen heeft, wordt uitgetrokken en verwisseld met een spiksplinter nieuwe. De oude kain wordt echter niet weggesmeten, zooals wij dat zouden denken, doch eenvoudig uitgespoeld, om later weer gebruikt te worden.

Na het mandiën wordt de patient op een kussen gezet en krijgt hij de nieuwe kain over het hoofd. Naast hem, mede onder de kain, wordt een test met vuur geplaatst, waarop men was brandt; de walm van het brandende was komt op deze wijze in directe aanraking met zijn lichaam. Nadat de patient op deze manier een kwartier berookt is geworden, wordt het poeder, dat men binnen in oude bamboestammen vindt, na tevoren in een aarden pot onder aanhoudend roeren gebrand te zijn geworden, over de wonden van den patient gestrooid. En hiermede kan de patient zich dan als genezen beschouwen en viert hij met de aanwezigen mede feest.

Dat het dikwijls gebeurt, dat medefeeftvierenden door den lijder worden besmet, behoeft nauwelijks gezegd. En dit is dan ook het verlangen van iederen rechtgeaarden inlander. Men verdringt elkaar om toch maar zoo dicht mogelijk bij den zieke te kunnen komen; hun kinderen brengen zij mee, en wrijven zij tegen het lichaam van den poklijder aan, om bij hen toch maar de ziekte op te wekken. Volgens mededeeling van iemand, die het meermalen heeft bijgewoond, is het te Dongala zelfs de gewoonte, dat, wanneer in een kampong de pokken heerschen, alle bewoners dier kampong door een paar oude inlandsche dokters gevaccineerd worden met den smetstof der lijders, en wel in de kuit. Dit geschiedt om toch maar zoo spoedig mogelijk door die ziekte te worden aangetast. Men beweert echter, dat deze vaccinatie tevens eene heilzame werking uitoefent; de aldus gevaccineerden nl. schijnen een minder ernstige soort pokken te krijgen, en dit is zóó merkbaar, dat, sedert deze gewoonte in zwang is, op deze plaats slechts een 8 pCt. der lijders bezwijken, terwijl vroeger het sterftecijfer, 80 pCt. bedroeg. Of onze doktoren dit gelooven en mogelijk achten, weten we niet. De cijfers zijn echter sprekend.

Uit al het bovenstaande blijkt, dat de bevolking graag de pokken heeft. Deze ziekte, in het Mak. poeroe, in het Boegin. sagâla, wordt in beide talen ook aangeduid door het woord kasoewiyang, welk woord de beteekenis heeft van heereendienst, eer- of huldebetoon. Dr. Matthes verklaart het gebruik van dit laatste woord in den zin van pokken aldus, als zou de bevolking eer bewijzen aan de ziekte zelve, welke ziekte in een soort godheid wordt persoonlijkt (zie zijne Mak. en Boeg. Woordb. op het laatste woord.)

De heer J. Bensbach ¹ echter, eveneens een bevoegd oordeelkundige zegt, dat de Makassaren en Boegineezen meenen door deze ziekte hun godheid te eeren en tevens zelve door de godheid gewijd te worden. Deze laatste verklaring is, na de bovenstaande gegevens, meer plausible; zij verklaart tevens, waarom men zoo graag de pokken heeft; men is dan immers een door de godheid uitverkorene. Uit bovenstaande behandelingswijze kan men duidelijk den godsdienstigen ritus herkennen. Er wordt daarenboven meer gedaan, om de pokken te doen opkomen, dan ze te doen verdwijnen (de behandeling met koenjit santen en klapperwater); al het overige: het zingen van godsdienstige liederen, het offeren van rijst, zelfs het branden van was en het mandiën, benevens het verbod om bloed te storten, wijzen op rituele handelingen.

Vraagt men op Bonerate en omstreken naar de reden van hun verlangen, door de pokken te worden aangetast, zoo krijgt men ten antwoord, dat iemand die pokdalig is, daarmee bewijst, niet van wege het Gouvernement te zijn ingeënt. Het inenten toch beschouwen zij als eene vernedering, de lidteekens, door de inenting veroorzaakt stempelen hen tot slaven van het Gouvernement, boeda Gubernemen. Daarom willen zij niet gevaccineerd worden en zijn zij gaarne pokdalig, daar dan een ieder kan zien, dat zij niet gevaccineerd zijn.

Dit kan echter nooit de juiste verklaring zijn van het feit. Waarvoor anders die rituele handelingen, waaronder vooral de aandacht verdient het zingen der godsdienstige liederen, wier taal reeds op den grooten ouderdom wijst van het gebruik in quaestie. De reden, dat men tegen de vaccinatie is, zal veeleer gezocht moeten worden in de vrees, dat men daardoor minder kans heeft de goddelijke wijding te ontvangen. Dat daarna bij de bevolking het idee van „brandmerken” erbij is gekomen, is echter zeer wel mogelijk; en daarna wederom zal de laatstgenoemde verklaring bij haar ingang hebben gevonden. Op deze wijze worden echter oorzaak en gevolg verward.

Wat de twee andere woorden betreft het woord poeroe beteekent in het algemeen puist, terwijl sagâla feitelijk de beteekenis heeft van zeldzaam, en volgens dr. Matthes daarom ook voor pokken wordt gebruikt, zijnde pokken een zeldzame ziekte. In Mak. geschriften komt dit woord echter ook voor in de beteekenis van: iets wat men graag heeft; wat dan meer met het bovenstaande zou overeenkomen.

De bij deze ziekte gezongen oud-Boegineesche verzen dragen den algemeenen naam van kêlong sagâla.

Later vond ik, in het interessante opstel van P. J. Kooreman: „De feitelijke toestand in het gouvernementgebied van Celebes en Onderhoorigheden”, verschenen in den jaargang van 1883 van „De Indische Gids”, omtrent ditzelfde onderwerp het navolgende (zie l.l., deel I, p. 185):

¹ De toenmalige gepensioneerde Resident van Ternate en Onderhoorigheden.

„Zeer eigenaardig, misschien eenig, is het Makassaarsche en Boegineesche pokken-bijgeloof.

Volgens dat bijgeloof is de nageboorte een broer of zuster van het pasgeboren kind, die zijn op aarde levenden broer of zuster eenmaal komt bezoeken in den vorm van pokken. Dat bezoek is onvermijdelijk; vandaar de naam *kasoe-wyang* (verplichte dienst) voor pokken, soms met bijvoeging van *poeroe* (puisten). Heerschen de pokken in de nabijheid, dan heet die ziekte „*Masagalla*“ dat is „zeldzaam“, in den zin van zeldzame gasten of geesten, en men maakt zich gereed, die gasten of geesten naar behooren te ontvangen door een nieuw matje, een nieuwen aarden pot enz. gereed te houden. Vertoonen de pokken zich in een huis, dan worden, ter eere van de *masagalla*, liederen gezongen, waarin aan de nageboorte of geest daarvan allerlei liefelijke namen worden gegeven om hem gunstig te stemmen. Sterft de lijder of lijderes, dan is dat een bewijs, dat de nageboorte niet langer van zijn broer of zuster gescheiden kon blijven.”

Ook in een opstel van H. D. Wiggers, „Schets van het regentschap Kadjang“, Tijdschrift van het Bat. Genootschap, dl. 36, vinden wij vermeld, dat de pokziekte wordt aangeduid door het woordje „*kasiwian*“ (sic; lees: *kasoe-wyang*), en als eene verplichte daad wordt beschouwd. Het woord verklaart hij in dit verband als „algemeene verplichting jegens den opperheerscher“. Tijdens die ziekte, zoo deelt hij verder mede, zijn verschillende handelingen verboden, zooals het vellen van een boom, het hard te paard rijden, het in twist geraken, en in het algemeen het maken van rumoer in de nabijheid van het huis van een poklijder. Aan de overtreding van dergelijke verbodsbepalingen zou de dood van een poklijder geweten, en de dader deswege dus, volgens de voorstelling der inlanders, gestraft moeten worden; immers, door dergelijke handelingen zouden de booze geesten verstoord worden.

Uit het bovenstaande blijkt, dat, hoewel plaatselijke verschillen betreffende het aan pokziekte verbonden geloof en de daaraan zich vastknoopende gebruiken schijnen te bestaan, die ziekte in het algemeen door de Mak. en Boeg. toch als een soort godheid wordt opgevat, waaraan hulde moet worden bewezen.¹ Men noeme die

¹ Het woord *kasoe-wyang* beteekent zoowel huldebetoon, als heerdienst; immers, bij de Mak. en Boeg. uit zich het huldebetoon in tal van verplichte handelingen, waaronder het opbrengen van tribuut en het presteeren van heerdienst lang niet de onbelangrijkste zijn.

„godheid“ geest, heer, vorst of hoe dan ook, aan het wezen der zaak wordt daardoor niet veel gewijzigd. Eigenaardig is alleen de mededeeling van Kooreman, dat men de pokken beschouwt als het gevolg van een bezoek van broer- of zus-nageboorte; maar algemeen schijnt dit geloof niet te zijn. De ziektebehandeling wijst in alle opzichten op eene geestenbannerij en geesten-bezwering; door het offeren, het vermijden van bepaalde handelingen, het zingen van onverstaanbare liederen (men denke aan de veelvuldig voorkomende geesten-taal), en ten slotte door het berooken en het (min of meer ritueele) baden, zoekt men den machtigen pokgeest te verdrijven. Dit schijnt, oppervlakkig beschouwd, in lijnrechten strijd met de aan dezen verschuldigde hulde te zijn. Maar bij nader inzien is dit niet het geval; men bedenke toch, dat hetgeen, waaraan men de meeste hulde brengt, niet altijd het meest geliefd, dikwijls zelfs het meest gevreesd is. De wensch, om den pokgeest uit te drijven, gaat dus zeer wel samen met de hulde, die men hem bewijst. Trouwens, de pokken vormen eene zeer eigenaardige ziekte, die zich op niet minder eigenaardige wijze uit, en hare onmiskenbare teekenen achterlaat. Zij is in de hoogste mate besmettelijk en schijnt, waar vaccinatie niet of onvoldoende wordt toegepast, iets onvermijdelijks. Aan den eenen kant zag men geheele streken erdoor gedecimeerd worden (men leze de verslagen der zendelingen en andere reizigers in de Bataklanden en de kleine Soenda-eilanden, op Nias, Borneo enz. er eens op na!), aan den anderen kant echter bemerkte men ook, dat degenen, die goed van eene pokziekte afgekomen was, daartegen voor den vervolge immuun bleek te zijn, zoodat die ziekte zich in de Bataklanden zelfs in het vereerend epitheton „levensverlengend“ verheugen mag, t. w. si pëgëdangken (J. E. Neumann, in Tijds. Bat. Gen., dl. 48, p. 512; dr. R. Römer, eod. dl. 50, p. 260). Is het dus wonder, dat de meer primitieven vooral aan deze ziekte hun volle aandacht wijden, en haar omringen met meer „bijgeloof“ dan eenige andere ziekte?

Geen wonder dan ook, dat de pokziekte overal zeer gevreesd, dus in vele streken ook vereerd, wordt, en wel als een machtige geest, dien men tracht te ontvluchten [verg. o.a. G. A. Wilken's Handleiding, p. 491 en v., en de daar aangehaalde schrijvers; Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, I, 438; Skeat and Blagden, Pagan races of the Malay Peninsula, I, p. 100, 102, 103, 104, 105]; of door versperping van rivieren als anderszins buiten het dorp tracht te houden [Skeat and Blagden, l.l. I 105; II 355;

Wilken, l.l.; Nieuwenhuis, l.l. I 448; enz.]; of door schrikbeelden tracht af te weren [de *těpatong* en *hudo* der Dajaks b.v.; zie Nieuwenhuis, l.l. I 448; II 102, 369]; of door wisselbeeldjes tracht te verschalken [de *ěmpatoong* der Dajaks; zie E. L. M. Kühr, in Bijdr. 6^e volgr. dl. III, p. 7 v. van den overdruk van zijn opstel „Schetsen uit Borneo's Westerafdeeling” — zijn deze *ěmpatoeng* wellicht de *tepatong* van dr. Nieuwenhuis?¹; — de *gana-gana* der Bataks: zie Mededeel. Zendelinggen. dl. 35, p. 346; Bijdr. 7^e volgr. dl. I, p. 8; de *tolokende* der Toradja's: Mededeel. Zendelinggen. dl. 39 p. 6; dl. 43 p. 17; enz.]; of wel met een prauwtje of een vlot tracht te doen wegdrijven, zooals bij de Atjehers en in de Molukken (zie beneden). Maar ook verwondert het ons niet dat, waar men de onvermijdelijkheid der pokken inziet, de Makassaren en Boegineezen, en ook de Gajoërs van Gajo Loeös [zie Snouck Hurgronje's „Gajoland”, p. 312] hunne kinderen en zich zelven door aauraking met zieken kunstmatig doen besmetten, en op deze wijze als het ware den pokkengeest huldigen. Hiermede is ook de Mak.-Boeg. benaming „*kasoewiyang*” voldoende verklaard².

In dit verband is het mede duidelijk, dat bij pokkenepidemieën in zeer vele streken zoogenaamde „woordverwisseling” wordt waargenomen, eenerzijds te danken aan de eigenaardige meeningen ten opzichte van de oorzaak der pokziekte, maar anderzijds en vooral te verklaren uit de algemeen menschelijke eigenschap, om het gevreesde en alles, wat daarmede eenigszins in verband staat, zooveel mogelijk ongenoemd te laten. Deze eigenschap heeft schier overal op aarde [Europa niet uitgezonderd!] in meerdere of mindere mate een taal-taboe doen ontstaan, waarvan eenerzijds vermijding, anderzijds verwisseling van verschillende woorden en uitdrukkingen de

¹ Zijn Nieuwenhuis' *těpatongs* wel als schrikbeelden te beschouwen? Zijn zij wellicht niet als wisselpoppen aan te merken? Jammer, dat de schrijver zich hierover niet uitvoeriger heeft geuit. Zie Kühr, l.l. blz. 8, waar hij voor vergissing met groote standbeelden, waaraan de offerstieren worden gebonden waarschuwt (in de boven-Melawie); deze worden óók *ěmpatong* of *tempatong* genoemd, maar door hem niet als schrikbeelden voorgesteld. Men zie aldaar (p. 8 en v.) de verklaring van het eigenaardig gebruik dier beelden. Men houde hierbij in het oog, dat Kühr's Dajaks andere zijn dan de door Nieuwenhuis beschreven Bahau's en Kénja's.

² Ook in het Tobeloreesch wordt het lijden aan pokziekte uitgedrukt door het „verrichten van heerendienst” (Zie Hueting's artikel). Er wordt echter van opzettelijke besmetting geen melding gemaakt. Zie hierover verder beneden.

directe gevolgen waren.¹ Het is bekend, dat dit verschijnsel teruggebracht moet worden tot de associatie-werking van onzen geest, waaraan ook het geloof aan sympathische magie te danken is. Zoo gelooft men dan ook, dat het gevreesde wezen, verschijnsel, voorwerp enz. als het ware opmerkzaam gemaakt wordt op, in elk geval in eenig verband gebracht wordt met dengene, die het waagt, zijn naam te noemen of zelfs iets, wat aan dat gevreesde wezen enz. doet denken; hierdoor stelt dus de vermetele zich aan eenig gevaar bloot. Aan dit geloof is bv. het spreekwoord: „als men van den duivel spreekt, trapt men op zijn staart“ te danken, in zijne oorspronkelijke beteekenis namelijk. En hoevelen zijn er niet, die het woord „cholera“ vermijden gedurende eene epidemie, of „bliksem“ tijdens een zwaar onweer; enz. Wie is er geheel gevoelloos voor eene vervloeking of verwensching? Het hooren van iets, wat men vreest, doet steeds onaangename associaties ontstaan; de vrees, dat het werkelijk komen zal, wordt daardoor levendig. En is het niet een feit, dat datgene, wat men het ergste vreest — en waaraan men dan ook het meeste denkt —, dikwijls in werkelijkheid komt? Natuurlijk; want op de komst van zooiets wordt immers steeds bijzonderlijk gelet! De gevolgtrekking ligt dus voor de hand: het noemen van het gevreesde of van iets, wat eraan zou kunnen doen denken, doet het gevreesde komen, het vermijden van zijn naam, of van het noemen van hetgeen er eenigszins mee in verband staat, doet het wegblijven. Aldus komt deze associatie tot stand, wier invloed op ons doen en laten, i. c. op ons spreken, zóó groot is, dat zelfs velen, die het onlogische ervan grif inzien, er sterker door worden beheerscht dan zij zich zelven wel durven bekenen. De neiging tot taboeëring van verschillende woorden en uitdrukkingen, met z.g.n. woordverwis-

¹ Vrees en ontzag zijn niet de eenige, maar m. i. wel de voornaamste oorzaken van taaltaboe; met de andere oorzaken hebben wij in dit verband niet te maken. Eene monographie over taaltaboe zou op zich zelve reeds eenige folianten kunnen vullen. En toch hebben tot nu toe de taalbeoefenaars, vooral die der klassieke en moderne talen, zich weinig of niets nog aan dit hoogst interessante verschijnsel gelegen laten liggen. Verg. bv. Meillet, „Comment les mots changent de sens“ in *Année Sociologique*, IX en laatste opstel van Van Gennep in zijn „Religions, Moeurs et Légendes“, 2e serie, alsmede de aldaar behandelde geschriften en boeken van verschillende auteurs. Nauwelijks is 't noodig, hier opmerkzaam te maken op de bekende, hoogst interessante verhandeling van prof. H. Kern, verschenen in Bijdr. 5e volgr. dl. VIII: „Woordverwisseling in het Galelareesch.“

seling als onvermijdelijk gevolg, vloeit derhalve uit algemeen menschelijke eigenschappen voort, en uit zich waarschijnlijk in alle talen in meerdere of mindere mate. (Men vergelijke b.v. het Grieksche *εὐφημεῖν* bij offers en andere plechtigheden. Zie Pape's Wörterbuch s.v.). Woordverwisseling ontstaat dus nooit zoo opeens, maar ontwikkelt zich geleidelijk met de geheele taal, in verband met de omstandigheden van verschillende soort, waaronder die taal wordt gebezigd.

Ofschoon wij derhalve A. Hueting's voorstelling, als zoude de door hem gesignaleerde woordverwisseling plotseling zijn ontstaan, niet aanvaarden, evenmin als die, dat een door „toovenaars“ verzonden verhaaltje het pokken-bijgeloof (laat ons het gemakshalve maar zoo noemen) en in verband daarmee die woordverwisseling in het leven zou hebben geroepen; zoo mogen wij den schrijver toch bijzonderen dank weten voor de door hem medegedeelde feiten. Zij zijn belangrijk genoeg, om ze in het kort hier te herhalen, met verwijzing voor het overige naar schrijvers opstel.

Wij constateeren dan vooreerst, dat in het district Tobelo de pokziekte tijdens eene epidemie niet met name genoemd wordt, noch door de heidenen, noch door de mohammedanen. Dit laatste bewijst voor de zooveelste keer, dat met het aannemen van een godsdienst het oorspronkelijk „bijgeloof“ volstrekt niet verdwijnt; ¹ nieuwsgierig zijn we, of de Christenen al dan niet die „woordverwisseling“ volgen. De pokziekte wordt o Djou = „de heer“, genoemd; die ziekte krijgen, wordt uitgedrukt door: de heer is tot hem gekomen; en die ziekte hebben door: wa tjoungu: „hij verricht heerendienst“ (merkwaardige parallel van het Mak.-Boeg. kasowiyang!) ² — Sterft men aan de pokken, zoo wordt er gezegd: wo hidetòka = „hij is weggezeild, weggevaren“. [Voor „hij“

¹ Verg. de opmerking van denzelfden schrijver dienaangaande in Tijds. Aardr. Gen. dl. 22, p. 619 onderaan.

² Deze uitdrukking doet veronderstellen, dat ook in Tobelo de gewoonte bestaat, elkaar bij eene pokkenepidemie opzettelijk te besmetten (Verg. het hieromtrent boven opgemerkte). Het is jammer, dat schr. daar niets over meldt. De geheele opvatting der Tobeloreezen van de pokziekte is echter zoo analoog aan die der Mak. en Boeg., dat men ook de opzettelijke besmetting met groote waarschijnlijkheid als in Tobelo in zwang mag aannemen; het past in het geheele systeem. Die waarschijnlijkheid wordt nog versterkt door het feit, dat volgens denzelfden schrijver de Tobeloreezen t. a. v. bobento (frambosia) opzettelijke besmetting toepassen [Zie aant. 106 zijner Tobeloreesche verhalen, in Bijdr. dl. 61, pag. 313].

wordt twee keer wo en twee keer wa opgegeven; ik volg den schrijver in deze blindelings, ofschoon slechts een van beide woordjes waarschijnlijk de juiste is]. Met deze uitdrukking bedoelt men wellicht, dat „heer Pokken” (althans wat dien eenen patient betreft) weer weggevaren is naar het land, vanwaar hij gekomen was. Dit duidt op het veel voorkomend geloof, dat eene pokken-epidemie van elders eene streek komt bezoeken. Verg. bv. Nieuwenhuis, *Quer durch Borneo*, II, 102 v.; Skeat & Blagden, l.l. I, 100 v.v.; ook beneden zullen wij er eenige voorbeelden van zien. In verband hiermede wijs ik op het boven reeds vermeld gebruik in de Molukken, om den pokgeest met een vaartuigje te doen wegdrijven. Of moet men onder wo hier den overledene verstaan? en is deze uitdrukking wellicht terug te brengen tot een oud gebruik aldaar, om de dooden te doen wegdrijven, waarvan in vele Tobeloreesche verhalen nog gewag wordt gemaakt? [Zie hierover van denzelfden schrijver: *Bijdr.* deel 61, p. 296, aant. 11; p. 311, aant. 96; verg. het Sembiringsch pekoewaloeh: Jounstra in *Tijds. Bat. Gen.* dl. 45, p. 541; dl. 46, p. 472; waarschijnlijk vroeger ook op Java (dilaroet): R. A. Kern, in *Tijds. Bat. Gen.* dl. 47, p. 385].

Geneest de patient, zoo zegt men: wa bòtòka = hij is ermede (sc. met den heerendienst) klaar; of ook: wo ma òhikòka = „hij heeft zich gebaad”; waarbij de schrijver het gebruik vermeldt, om zich na de ziekte (doch gewoonlijk te vroeg) te baden; dus evenals de Mak. en Boeg. en tal van andere volksstammen, zooals beneden zal blijken. Ten onrechte m.i. schijnt Hueting dit baden met een volbrachte taak, nl. den heerendienst, in verband te brengen. Woont de zieke aan den hoofdweg, zoo brengt men hem in een tuinhuisje. De verklaring, die H. geeft, is: „want de ziekte is een Heer, die natuurlijk niet in een tuinhuisje maar aan den grooten weg wilde wonen”. Zouden wij hier niet veeleer aan eene afzondering te denken hebben, zooals op Nias? of wel aan eene poging, om door verwisseling van plaats den „Heer” te verschalken, zooals ook b.v. de Bataks en de Alfoeren doen? Verder vermeldt H. het uitsteken van een wit vlaggetje; dit zou, volgens hem, op last van het bestuur moeten geschieden, om de besmette huizen erdoor aan te duiden. Maar weldra zag men het van alle huizen wapperen: „de Heer moest niet denken, dat men zich voor zijn vlag schaamde!” Heeft schrijver hier wel goed waargenomen? Ook op de Aroe-eilanden en in het Gajoland vinden we

n.l. iets dergelijks (zie beneden); maar als afweermiddel!¹ — Ten slotte: de vruchten der Spaansche peper en der tomaten worden opgeruimd, omdat ze op uitkomende pokken gelijken; „de Heer mocht eens denken, dat men hem bespote door zijn teekenen na te bootsen“, voegt schr. eraan toe. Wij zullen hierbij wel hebben te denken aan vrees voor de sympathische werking der gelijkenis. — In verband met dit alles wijs ik eindelijk nog op het opstel van denzelfden schrijver in deel 22 (1905) van het Tijds. Aardr. Gen., waar hij op p. 619 mededeelt, dat de Tobeloreezen in het algemeen de ziekten toeschrijven aan in booze geesten verkeerende, aan ziekten overleden, menschen, waarvan men zich door shamanisme tracht te bevrijden.

Voor alle boven vermelde geloofsuitingen en gebruiken vinden wij ook bij de andere volksstammen van onzen archipel, dan de reeds besproken Mak. en Boeg., merkwaardige parallellen.

Vooreerst raadplegen wij hiervoor het rijke werk van Riedel, zijne bekende „kroes- en sluikharige rassen.“ In telegramstijl zal ik, aan de hand van dat werk, geloof en gebruik in verband met pokken voor de verschillende Molukken eilanden aangeven.

Boeroe. [l.l. pag. 25 en v.]: De pokken worden aangebracht door kwade geesten van naburige eilanden. Men maakt eene prauw, tuigt haar op en versiert haar met vlaggen, jonge kelapa-bladeren en een mat, waarop een stuk wit lijnwaad wordt gelegd. Verder plaatst men erin: een gebraden kip, een varkens-, en een hertenkop, een buideldier, alles geroosterd; gekookte visch, zeven kippen en zeven Megapodius rubripes-eieren, gekookte rijst, gierst, patatas en kasbi etc., djagong- en suikerrietplantjes, een pisangboom, een katjang-tanahplant, een citrullus edulis-vrucht, een jonge kelapanoot, verschillende pisangvruchten, een kopje kelapa-olie; verder een witte schotel met sirih-pinang en tabak. Een nacht en dag wordt er vervaarlijk op trom en gong geslagen, en maken de negari-bewoners allerlei sprongen, om de geesten bang te maken en in de prauw te drijven. Tien krachtige jongelieden sleepen de prauw dan met een andere prauw in zee, na met natte kelapa en andere bladeren de aanwezigen geslagen te hebben, — natuurlijk om de geesten uit hun lichaam te slaan —, die takken alsmede een levenden haan in de offerprauw medenemende.

¹ Dus alleen op de niet-besmette huizen! Dit zal waarschijnlijk ook wel in Tobelo het geval zijn.

In zee laten zij de offerprauw schieten met verzoek aan den pokkengeest, dien zij met Opon opogoloka = Heer grootvader (merkwaardige parallel!) aanspreken om weg te drijven. „De levende haan moet zorg dragen, dat de opon opogoloka de jonge mannen onder het roeien niet kwalijk bejegene.” [Men zal dit aldus hebben te verstaan: de haan dient tot wisselpersoon; de pokkengeest, in die haan gevaren, zal dan zich niet in een der jongelingen nestelen om op die wijze terug te keeren. Zie interessante parallellen van haan of hen als plaatsvervanger, teneinde een ziektedemon daarin te doen varen, in het opstel van J. J. Kreemer over volksgeneeskunde in de Padangsche benedenlanden, Bijdr. dl. 60 (1908), p. 461 (tekst en noot)]. — Teruggekomen, gaan zij met alle andere bewoners in zee baden. „Helpt dit middel niet, dan begeven allen zich verspreid in de bosschen, alwaar velen omkomen.” M. a. w. kunnen zij op bovenvermelde wijze den „Heer grootvader” niet kwijt raken, zoo trachten zij hem te land te ontvluchten.

Een andere wijze van doen komt op het volgende neer: Men brandt bij het huis van den zieke wat bladeren van bepaalde boomsoorten en bedekt dit met atap, waarop men gierst, patatas, een buideldier enz. legt, alsmede een levenden haan. Dan worden de pokken aangeroepen met Opo osi = „voorouders”, en uitgenoodigd tot het offer, met verzoek den zieke beter te maken. Men steekt daarna op de offerplaats eenige lanssen in den grond, met de punt naar boven. [Waarschijnlijk als afweermiddel; men denke aan de magische kracht, aan wapens, of zelfs aan louter ijzer, alom in onzen archipel toegekend!]. „De haan wordt losgelaten en mag niet geslacht worden. De booze geest of oorzaak der ziekte moet door hem worden geïntimideerd.” [Het ware doel van ons haantje werd reeds boven gemeld].

Ambon en de Oeliase [p. 79 v.]: De „kinderziekte” (pokken?) wordt zeer gevreesd; men tracht haar af te weren door de negari met schrikbeelden te omringen. Komt de ziekte toch in de negari, zoo wordt deze verlaten, en doolt men gedurende onbepaalde tijd in de bosschen rond.

De overige mededeelingen t. a. v. ziekten zijn zeer interessant, maar staan niet speciaal met pokken in verband. Ik noteer daarvan: het rondzwaaien met een tak onder het roepen van den naam des lijders, met het doel, diens soemangan op te vangen en door aanraking weer in het lichaam des lijders te doen gaan [dus het

teggestelde van geestenbanning]¹; het laten wegdrijven van een offerprouwtje met witten haan, waarmede vooraf het lichaam des lijders is bestreken (pag. 78); het maken van witte kruisen met kalk op deuren en ramen, ter afwering van ziektedemonen (p. 80; verg. het plaatsen van witte vlaggetjes in Tobelo, Gajo, op de Aroe-eilanden!) Eigenaardig is mede het begrip roemah panas, hetwelk wij ook elders aantreffen en waaronder men verstaat een huis, waarin vele ziektegevallen achter elkaar voorkomen. Dit begrip vindt zijn verklaring m.i. in het feit, dat vele ziekten met koorts gepaard gaan; in verband daarmede vindt men [zoo bv. in de Pad. benedenlanden: J. J. Kreemer, in Bijdr. 60, p. 448] het geloof, dat verkoeling genezend werkt. Vandaar het baden bij malaria en bij pokken (niet alleen na, maar ook gedurende de ziekte, zooals op Nias, bij de Atjehars en in de Bataklanden); dit laatste echter ook als afspoeling van den ziektegeest op te vatten.

Ceram [p. 141]: Bij pokken verlaat men de negari, om niet met den pokgeest in aanraking te komen. In verband met andere epidemieën (wellicht ook met pokken?) wordt nog vermeld: het slaan van het „warme huis“, loema hasana, met jonge kelapa-bladeren, die in de rivier worden geworpen, en het besprenkelen ervan met gewijd water; het afbreken of verlaten van het huis; het doen wegdrijven van een offerprouwtje.

Cerambaut en Goram-eil. [p. 180 v.]: Pokken en andere epidemische ziekten worden als straf van Allah aangemerkt, die de booze land- en zeegeesten in de gelegenheid stelt de menschen met ziekten te bezoeken. Men gebruikt bij pokken kelapa-water als laxatief(?), en eenige wortelen en bladeren van andere planten. De lijder moet veel baden en de pokken met kelapa-melk bevochtigen. Verder komt bij epidemieën het verjagen der ziekte voor door het in de lucht rond slaan met bewierookte gespleten

¹ Zooals bekend is, volgens polynesische opvatting, eene ziekte hoofdzakelijk te wijten aan tweërlei oorzaak- 1ste doordat de ziel tijdelijk het lichaam verlaten heeft; de therapie bestaat dan in het terughalen dier ziel [zooals in dit geval]; 2de doordat een geest in het lichaam des lijders is gevaren; geestbanning is dan het aangewezen middel, zooals bij pokken algemeen voorkomt. Ook de aanwezigheid van verschillende voorwerpen of dieren (wormen) in het lichaam wordt als ziekteoorzaak aangenomen. Zie o. a. M. C. SCHADEE in Bijdr. dl. 58, p. 493; J. J. KREEMER, eod. dl. 60, p. 439 v. v.; dr. R. RÖMER, in Tijds. Bat. Gen. dl. 50, 3de afl. — Men vergelijke hierbij mijne opmerkingen aan het slot van dit opstel.

8^e Volgr. I.

bamboes, onder het opdreunen van den „tahalil“ [tahlil, het reciteeren van *lā ilāha illā^hllāh*; zie Snouck Hurgronje's „Atjehers“, I 474], een en ander door hoofden en geestelijken. Ook het weg doen drijven van een offerprauwtje wordt gemeld, gepaard met het vegen van het vuil uit de negari strandwaarts door de vrouwen (ook als geestenbanning op te vatten!) en met baden in zee.

Watubela-eilanden [p. 209 v.]: Pokken en andere epidemieën worden aangemerkt als gevolg van den toorn van tata latoe kolaraa („grootvader vorst zon“, zie p. 195) „wanneer de negari-genooten elkaar bedriegen en veel kwaad bedreven hebben“; men reageert daarop door negari-offers. Bij pokken gaat men naar de bosschen, „om daar de ellende te verduren, en aldus tata latu „kolaraa te verteederen.“ (?) Dadelijk hierop volgt echter: „de „meest mogelijke stilte moet tevens in acht worden genomen, om „den matakana mahigat, heer ziekte“ (men lette hierop!) „in den waan te brengen, dat alle menschen bezweken zijn.“ Verder laat men ook hier een offerprauwtje in zee wegdrijven, met beleefd verzoek aan „Heer ziekte“ om te vertrekken naar beter oord.

Kei-eilanden [p. 238 v.]: Epidemische ziekten zijn een gevolg van bloedschande. Om ze uit de negari te verdrijven, richt men eene stellage aan het strand op en plaatst daar allerlei spijzen en dranken. „Nadat de metuduaan „ [volgens p. 220 = de rechtstreeksche afstammelingen van de grondleggers der negari; zij treden als priesters op; verg. Pleyte, in Tijds. Aardr. Gen. X, 1893, p. 828 v.v.] „in tegenwoordigheid der bevolking zijne verwenschingen „heeft uitgesproken, begeeft zij zich hard loopende gelijk vluchtenden „naar de negari in hare woningen terug.“

Aroe-eilanden [p. 266]: Bij epidemieën wordt aan de beschermgeesten geofferd, terwijl geheime afweermiddelen aan de grens der negari in den grond begraven worden. Speciaal worden, in geval van pokken, olifantstanden, gongs, goud en zilver geofferd aan Djabulara (den geest der zon), Taidue (dien der zee) en de beschermgeesten der negari, en wel resp. buiten de negari, op een zandbank, en op de gewone offerplaatsen, terwijl men overal een staak met een witte vlag plant. Bij andere epidemieën wordt het middel der offerprauw, waarin o.a. eenige wisselpoppen van gabagaba geplaatst zijn, aangewend.

Tanimbar- en Timorlaut-eilanden [p. 304 v.]: Ter misleiding der booze ziektegeesten laat men een prauw, uitgerust met alle

benooidigheden voor een verre reis, in zee wegdrijven, na er een wisselpop in te hebben geplaatst, met verzoek aan de ziekte om weg te gaan. Dit wordt gevolgd door een offer aan Dudilaa, „oude heer“ (verg. p. 280). Strandt eene prauw ergens, zoo wordt de ziekte in dat land overgebracht; vandaar dat men gestrande prauwen verbrandt. Een ander middel om ziekten te verjagen is het plaatsen van een schrikbeeld (een met pijl en boog gewapenden man) aan den ingang der negari. Van pokken wordt niet in het bijzonder melding gemaakt.

Luang-Sermata-groep [p. 327 v.]: Men laat eene ziekte, die de negari bezoekt, in eene offerprauw, waarin o. a. ook wisselpoppen, afdrijven. Bij pokken bidt men den ganschen dag oepoelero (heer zon) en de oepoemate (geesten der overledenen) aan, terwijl men hun slechts droge rijst offert, om hen tot het verleen van hulp te noodzaken.

Babar [p. 357]: Pokken zouden er onbekend zijn; maar wij vinden er wel eenen naam, nl. toerol, voor opgegeven. Overigens komt ook hier het verdrijven van ziekten door middel van offerprauw, waarin wisselpoppen, voor.

Leti, Moa en Lakor [p. 392 v.]: Pokken ontstaan door besmetting van andere plaatsen. Offers worden gebracht. In den kenteringstijd laat men op enkele plaatsen een offerprauw wegdrijven.

Kisser [p. 419]: Bij het uitbreken van pokken is men verplicht zachtgekookte rijst met honig te nuttigen; dieren slachten en vleesch of visch eten is loeli, verboden.

Wetar [p. 451]: Wanneer de pokken in het land komen, wordt er aan Siroei (een vereerden steen, zie p. 436) geofferd. Deze ziekte wordt van Alor overgewaaid om de lieden te doodden, die vroeger Alorbewoners vermoord hebben. Een mengsel, bestaande uit de zaden van *cajanus indicus*, met klei en veel kelapa-olie, wordt op het lichaam van den lijder gesmeerd. De meeste spijzen zijn laluli (verboden); alleen mag de patient zachte rijst met gedroogde visch eten. Ook hier laat men een offerprauw, o. a. van een kleine witte vlag voorzien, in zee wegdrijven. Om een besmet huis te zuiveren, veegt men alles in en onder het huis schoon: het vuil wordt met een ei, rijst, sirih-pinang en tabak in een mand gedaan en buiten de negari aan den voet van een berg geplaatst. Zwarte zieken worden ook verplaatst, tot misleiding der demonen.

Hoe ik ook zocht, in de mij ter beschikking staande literatuur

kon ik over pokkenbehandeling op de behandelde eilanden niets vinden. wat Riedel's mededeelingen zou kunnen controleeren of aanvullen. Intusschen. zij maken wel den indruk, over het algemeen betrouwbaar te zijn, en de oogst is niet gering te noemen, in aanmerking nemende, dat de meeste schrijvers over die eilanden omtrent ons onderwerp zeer spaarzame of in het geheel geen inlichtingen geven. Zoo ook kon ik over ons thema geene gegevens vinden voor de eilanden Lombok, Soembawa, Flores, Savoe, Rote, Timor, om van de overige eilandjes daar in de buurt niet te spreken. Slechts vond ik interessante mededeelingen omtrent het afweren van ziekten van geheele dorpen bij H. J. Grijzen, „Mededeelingen omtrent Beloe en Midden-Timor“ (in dl. LIV der Verh. Bat. Gen.), en wel op blz. 90. Vooreerst vinden wij, dat ook in gemelde streken witte kalkkruisjes op deuren enz. als afweermiddel gebruikt worden (verg. sub. Ambon). Verder, dat tot hetzelfde doel de naar het dorp voerende paden voor de ziektegeesten worden afgesloten door kelapabladen, die aan boomen of stokken zoodanig worden bevestigd, dat zij horizontaal over de paden heen hangen. Aan den voet van die boomen en stokken worden vervolgens steenen gelegd, die door den dokter-toovenaar, mak' dôk, met sirih-speeksel bespuwd worden. Met bezems van een bepaald soort riet gaat men nu van het midden van het dorp uit naar die steenen toe vegen, waarna de bezems bij de kelapabladen worden opgehangen; terwijl ten slotte de mak' dôk de bewuste steenen westwaarts wegwerpt, om alle ziekten door de zon te doen wegnemen. De bedoeling dezer verrichtingen is duidelijk: men tracht de ziektegeesten uit de negari in de daartoe geprepareerde steenen te drijven, die vervolgens worden weggeworpen; de kelapabladen belet hen, de negari weer binnen te dringen en de zon trekt hen ten slotte tot zich. Zou deze voorstelling niet als eene naieve uiting beschouwd kunnen worden van het vertrouwen in den weldadigen invloed der zon op het doen verdwijnen van ziektekiemen? De desinfecteerende en genezende kracht der zon, waarvan bij de wetenschappelijke ziektebehandeling hoe langer hoe meer partij wordt getrokken, kan den voor het grootste deel van den dag in de buitenlucht levenden, met een minimum kleeding behangen natuurmensch niet onbekend zijn. En al is zijne voorstelling van de weldadige werking der zonnestralen ook hemelsbreed verschillend van die onzer medici, zoo is de wijze waarop hij van de desinfecteerende kracht der zon gebruik maakt, dikwijls toch doelmatig.

Zoo bv. wanneer men het besmette huis afbreekt of verbrandt en de plek, waar het gestaan heeft, aan de zonnestralen blootstelt; zoo wellicht ook, als men een pokkenpatient in de brandende zon legt, zooals hier en daar in onzen archipel geschiedt (zie beneden.)

Zien wij nu verder in onzen Indischen Archipel rond, zoo vinden wij in de meest verschillende streken nog tal van markante parallelen op het gebied van pokkenbehandeling.

Omtrent de **Atjehers** licht ons dr. Snouck Hurgronje's bekend werk in (deel I, p. 460 en v.) Aldaar worden de pokken (*plawa*) toegeschreven aan eene oude dame uit het geestenrijk, genaamd *Pó Ni*, die de pokken op het lichaam der menschen doet ontstaan, door hen met kleine korrelachtige voorwerpen te gooien. Men moet deze *Pò Ni* dus in de eerste plaats gunstig trachten te stemmen door offers. Zoo hangt men dagelijks, om het uitkomen der pokken te bevorderen, aan een draad geregen keumeung of keumeu op, zijnde door poffen opengesprongen, ongepelde rijst; merkwaardig is nog, dat men voor dit poffen liefst een ouden, gescheurden pot gebruikt.¹ Tusschen de keumeu hangt men „ontloken” witte bloemen. Duidelijk is het, dat men hier met sympathische magie te doen heeft: „de „ontloken” bloemen en de „ontbolsterde” rijst moeten de pokken tevens tot ontsluiting en ontbolstering opwekken.” — De zieke wordt verder gehuld in een met kurkuma (*koenjàt*) geel geverfd kleed, en achter een gordijn zooveel mogelijk voor onnoodige blikken verborgen gehouden (vrees

¹ Bij ritueele handelingen, offers enz. gebruikt men veelal zaken, die door ouderdom en veelvuldige aanwending een mystisch cachet hebben gekregen (hier b.v. die oude pot), of aan een meer primitieven beschavingstrap doen terugdenken. Men denke aan het zoowat overal in onzen archipel als elders, voorkomend gebruik, om bij afsnijding van navelstreng of bij besnijdenis steenen of bamboesen mesjes te gebruiken (verg. Exodus 4, 25); om het eerste vuur in een nieuw huis door wrijving aan te maken, enz. Ook de keumeung herinnert aan een verder gelegen beschavingstoestand; zij vormt het hoofdvoedsel, op primitieve manier bereid, en wordt o.a. ook aan de seumangat vangster als belooning gegeven, of aan een teungkoe in geval van pokken, of aan een leubé, om gebeden voor reizigers te prevelen („Atjehers”, I, 427, 460). Apam-koekjes spelen mede een dergelijke rol (eod. I 234 v. v., 427, 460). De keumeung der Atjehers is de *bèrtèh* der Gajoërs (zie Snouck Hurgronje's „Gajoland” p. 102, 310, 313, 322, 362): ook de apam-koekjes zijn er bekend (eod. 314, 322 enz.) Verg. de behandeling van de eerste rijst bij het oogstfeest der Bahau's in Nieuwenhuis' *Quer durch Borneo*, I, 118.

voor het booze oog?) Ook taaltaboe wordt hierbij in acht genomen: in de nabijheid des lijdens worden de pokken slechts door „bloemen” (boengòng kajèë) aangeduid; men vraagt „kaja?” = „is het rijk?” indien men wenscht te weten, of ze goed uitkomen; nooit wordt dan geantwoord: „arm”, maar steeds „rijk” of „middelmatic”. Evenzoo zijn woorden als „dood”, „blind”, „krom”, „veel”, in bijzijn van den zieke pantang. — Wat de therapie betreft: de zieke wordt, ter afkoeling drie achtereenvolgende dagen gebaad met water, waarin fijngewreven bladeren van peureuja la⁵òt schuimen: het „eerste, tweede, derde water”. Zijn de pokken uitgekomen, dan wrijft men den zieke in met „zuur water”, d.i. water, met sap van de thréng-citroen, komijn en kurkuma tot een pap gekookt. „Na opdroging doodt men de pokkenmijt (koemeun), zooals het heet, door inwrijving met grove beuda (bèdak), waarin kurkuma en citroensap gemengd zijn;” de oogen worden voorts ingedruppeld met door de abō-slak afgescheiden vocht. „De pok-zieke mag wel gebraden zaken eten, hoewel men in zijn huis niet mag braden” (althans niet met olie, daar anders de litteekens zwart worden: zie I, 461) „maar eieren en vleesch zijn hem „verboden.” (Zie deel II, p. 50 en v.). — Eenige merkwaardige gebruiken bij epidemieën in het algemeen vinden wij nog op p. 461 en v. van deel I vermeld. Op Poelo Breuëh (Bras) worden epidemieën toegeschreven aan een heiligen boom, Dja Kariëng (Grootvader Kariëng) genaamd¹; dezen offert men jaarlijks bloemen en wierook, terwijl men er een groote kandoeri houdt en in zijne nabijheid zeebaden neemt, „waarbij vele ongeoorloofde liefdesgeschiedenissen begonnen en ontpounen worden”; een en ander, om gedurende het jaar van epidemieën vrij te blijven. Interessant is ook het „loslaten van een lantjang” (bòih lantjang), hetwelk vroeger tegen eene reeds heerschende epidemie werd aangewend. Alsdan werd n.l. een groote lantjang van wege den Soeltan gebouwd en voorzien van gekookte rijst en vleesch, waarin men in schijn een man als zoenoffer in zee liet drijven (de man steeg echter aan den mond der Atjehrivier weer aan wal). Dit gebruik, hetwelk veel overeenkomst had met het doen wegdrijven van een offerprauw in de Molukken (hier en daar met van gaba⁶ gemaakte poppen!), is thans slechts overgebleven in den vorm van het af laten drijven van miniatuur-lantjangs, met verschillende

¹ Zie over dezen boom ook l.l., deel II, p. 315.

offer-lekkernijties, o.a. ook een levend hoen (als remplaçant²), voorzien, ten behoeve van enkele zieken; men leze hierover l. l. I pag. 461 en v. — Ook worden bij epidemieën groote kandoeri's en optochten gehouden (eod. 459).

In dr. J. Jacobs' „Familie- en kamponglevens op Groot-Atjeh" vinden wij niet veel omtrent pokken-gebruiken. Pag. 308 van deel I vermeldt alleen, dat men een huis, waar pokziekte heerscht, ten strengste moet mijden, ofschoon zulk een huis door geen zichtbaar teeken — zooals schrijver op Bali zag — wordt aangeduid. Opmerkelijk is ook zijne mededeeling t. z. p. dat de Atjeher de vaccinatie beschouwt als een streven der „kompenie", om hem van een tjap blanda te voorzien, ten einde de jongens later als soldaat, de meisjes als concubines voor onze Europeesche soldaten in te lijven, welke opvatting door schrijver ook op Sumatra's Westkust en op Bali was aangetroffen. Boven zagen wij, dat ook de Makassaren en Boegineezen dezelfde opvatting huldigen, al is het dan zonder der kompenie de door Jacobs vermelde intentie toe te dichtten.

In het **Gajoland** mag men de pokken (riroe) in 's lijdens woning niet met name noemen, noch woorden als rot, stinkend enz. bezigen. De ziekte wordt aangeduid met den naam rōdjō pēnawar, vorst der onheilafweerders! Hij komt zijn tjap op de menschen drukken, en men vraagt b.v. anaqmoe tēngah berōdjō = „heeft uw kind den vorst?" indien men wenscht te weten, of het de pokken heeft. Geheel in dit systeem past de gewoonte in Gajo Loeös, om de kinderen opzettelijk te doen besmetten. Elders hangt men een witte lap boven de huisdeur ter afwering van pokken, die in de buurt heerschen, zooals men in het algemeen ter afwering van epidemieën witte vlaggetjes aan huizen of boomen bevestigt (met Arabische cijfers etc. beschreven) ¹ Tot hetzelfde doeleinde bevestigt men ook met Arabisch-Maleische formules beschreven stukjes papier boven de huisdeur, of hangt men bepaalde verkoelende, heete invloeden werende bladeren en stengels aan de deurposten [verg. hetgeen sub „Ambon" boven werd opgemerkt in verband met de rumah panas]. Dat bij pokken ook eet- en andere pantangs in acht worden genomen, spreekt haast van zelf. Zie voor een en ander: dr. Snouck Hurgronje's „Gajoland", p. 312 en v.

Wij teekenen verder nog aan, dat ook de Gajoërs in het alge-

¹ Ook op graven plaatst men witte vlaggetjes: „Gajoland", 313.

meen ziekten aan booze geesten toeschrijven, die men door een remplaçant, in een kip of een pop bestaande, tracht tevreden te stellen (eod. 310).

Bij de **Karo-Bataks** worden de pokken zeer gevreesd en sluit men elke gemeenschap met een besmette kampong zooveel mogelijk uit, lezen wij in Mededeel. Zendelinggen. dl. 38, p. 63 [J. K. Wijngaarden, De zending onder de Karau-Bataks]. Op de hoogvlakte schijnt dit niet zoo het geval te zijn; men vindt deze ziekte aldaar meer lastig dan gevaarlijk, en is blijde, indien zijne kinderen er door worden aangetast, liefst als ze nog klein zijn [dezelfde schrijver in hetzelfde deel van aangehaald tijdschrift, p. 146].¹ Dit klopt met het feit, dat men er de immuniseerende werking van pokken kent en deze (de *reme* of *remei*) benoemt met den vereerenden naam *si pëgëdangken* = de „levensverlenger“, zooals boven reeds werd medegedeeld. Eigenaardig is het, ook hier die vrees voor vaccinatie te vinden [althans in 1894, uit welken tijd onze bron dateert; sedert heeft de zending daar veel ten goede gewijzigd].² Ook daar toch is (of was) men bang om „geteekend“ te worden; wie weet, wat de gevolgen van zoo'n tjap wel konden zijn! men zou hem wel kunnen verkoopen! (verg. de vrees bij de Mak. en Boeg. om door inenting tot boeda' goebernemèn te worden gestempeld; dr. Jacobs' mededeeling betr. Atjeh enz.). Sommigen weten sterfgevallen juist aan de inenting,³ of beweerden, dat het pijn deed (zie Mededeel. Zendelinggen. l.l. 75, 147). — Interessant is het door Wijngaarden uit goeroe Tampusawas' dagboek aangehaald gedeelte, hetwelk over de pokken-therapie handelt [l.l. 74 en v.]: „Zoodra het blijkt, dat niemand is aangetast door de ziekte, wordt hij naar het bad gebracht, 's morgens, 's middags en 's avonds. Kan hij loopen, dan loopt hij, maar kan hij dat niet meer, dan draagt men hem. Het is te begrijpen, dat zulk een bad voor den zieke niet alles is; hij bibbert, rilt over al zijn leden en heeft na het bad een heelen

¹ Zie ook uitgave n°. 1 van het Bataksch Instituut (hygiënische misstanden, bl. 22).

² Zie dr. R. Römer, in Tijds. Bat. Gen. L, 259 (1908). Uit zijn opstel teken ik nog aan de gewoonte bij de Karo-Bataks, om hunne tijdrekening te regelen naar de, vooral vroeger, min of meer geregeld terugkomende pokkenepidemieën; zie p. 259. Ook Wijngaarden deelt dit mede in Mededeel-Zendelinggen. 38, p. 146.

³ Zou bij hen iets dergelijks gebeurd zijn als, volgens Kühr, een veertigtal jaren geleden bij de Saberoewang-Dajaks? Men zie hierover beneden, bij „Borneo“.

„tijd noodig om weer wat bij te komen. Gewoonlijk zet men den „patient op een steen, en gooit het water met eenige kracht tegen „zijn lichaam, waarvoor men bamboekokers gebruikt. Neus, oogen „en ooren worden uitgespoten met water, dat een der helpers in „den mond neemt“. — Dit laatste is zeer karakteristiek! — „Soms „is de zieke geheel flauw. Ik heb gezien, dat men hem dan in de „zon legde om wat bij te komen“. En iets verder lezen wij nog het volgende merkwaardigs: „Is iemand aan de pokken gestorven, „dan wordt hij dadelijk begraven. Nauwelijks heeft iemand den „laatststen adem uitgeblazen, of men brengt hem naar zijne laatste „rustplaats. Bij zulk een doode mogen geene klaagzangen geweend „worden, evenmin mag er een doodenfeest gehouden worden“. Jammer, dat ik omtrent dit laatste nergens iets méér heb kunnen vinden, terwijl ook elders geen parallel ervan door mij werd aangetroffen. Welk geloof bestaat er omtrent de geesten der aan pokken overledenen? Staat dit in verband met het onder de Karo's heerschend geloof, dat eene epidemie te wijten is aan bloedschande of aan een in strijd met de adat gesloten huwelijk? (Zie dr. Römer in Tijds. Bat. Gen. L, 257).

In **Midden-Sumatra** (zie van Hasselt's „Volksbeschrijving“, p. 97) schrijft men de pokken natuurlijk ook toe aan een boozen geest: niniëq nan mambaow boeah-boeah. Droomt iemand, dat de niniëq hem vruchten geeft, zoo krijgt hij pokken, meer of minder hevig naar gelang van de soort van vruchten, waarover hij gedroomd heeft. De pokken-patient „wordt herhaaldelijk ge- „baad en vervolgens in de zon geplaatst op een bank, die „daartoe buiten het vensterluik wordt aangebracht“. Verboden is het gebruik van zuur en peper. Vroeger ontvluchtte men ook hier deze gevreesde ziekte: „Ieder vluchtte om zijn eigen leven te „redden; kinderen lieten hun ouders, ouders hunne kinderen aan „de ziekte ten prooi, de dorpen waren alleen door de zieken be- „volkt; ieder die nog gaan kon, zocht een schuilplaats in de „wildernis, maar ook daar vond hen de onverbiddelijke niniëq. En „die toestand duurt nog voort buiten ons gebied, wanneer daar een „pokkenepidemie uitbreekt“. Wij verwonderen er ons dan ook allermintst over, wanneer wij dit door G. J. van Dongen in Tijds. B.B., dl. 30, p. 248, 251, ten aanzien van de Ridan-Koeboes, een der primitiefste volksstammen van onzen Indischen Archipel, bevestigd vinden. Over de verschillende geneesmethoden in het algemeen bij de Maleiers der Padangsche benedenlanden geeft het

boven reeds eenige keeren aangehaalde opstel van J. J. Kremer ons hoogst interessante mededeelingen, het lezen overwaard. Interessant vooral is de limau-behandeling, het applicceeren van citroen-sap bij verschillende ziekten. Dat de verfrischende, geurige citroen bij de Inlanders zoo'n belangrijke rol vervult bij hunne ziekten, is wel begrijpelijk. Ook op Java maakt men van die vrucht veelvuldig gebruik bij ziekten en kwalen van verschillenden aard; voor Atjeh en de Molukken zie men het boven medegedeelde; voor Tobèlo aant. 9 achter Hueting's Tobeloreesche verhalen in Bijdr. LXI, 295. Wanneer de Maleiers van Midden-Sumatra den laatsten dag der maand Saban hunne dooden hebben herdacht, zoo gaan zij vóór den avond van dien dag een reinigingsbad nemen, waar het citroen-sap ook weer een rol speelt (het zgn. bēlimau; zie v. Hasselt, II. 62). Verder vermeldt Kremer nog het branden van hars, het bewie-rooken, het opdreunen van doa's enz. bij de behandeling van ziekten. Het insnuiven van wierookdampen, gepaard met het uitspreken van mē mang's (bezweringsformulieren) door den „arts“, vindt in Kroë bij pokken toepassing (zie O. L. Helfrich in Bijdr. V^e volgr. dl. IV, p. 562).

De voorzorgsmaatregelen, die men op Nias tegen het bezocht worden door epidemieën neemt, alsmede de middelen, die men er aanwendt om ervan verlost te worden, zijn door F. Kremer in hoofdst. IV van zijne verhandeling „Der Götzendienst der Niasser“ (Tijds. Bat. Gen. XXXIII, 486 v. v.) uitvoerig behandeld. Bij het uitbreken van eene epidemie in de buurt, begint men nl. met het dorp voor vreemden af te sluiten en hun ziekte-schutsgeest een algemeen offer te brengen. Het beeld van dien schutsgeest, fan-goeroe wocho, wordt voor de woning van het hoofd geplaatst, met palmladeren bekranst en door ieder aanwezige aangeraakt, terwijl de namen der afwezigen worden opgenoemd, een en ander onder het prevelen van tooverformulieren door den priester om de kwade geesten te verdrijven. Een zwijn wordt geslacht, met het hart waarvan de mond van den schutsgeest wordt bestreken, en welks overige deelen worden opgegeten. Ook voor de andere huizen van het dorp worden schutsbeelden, dāha, geplaatst en aan de wegen bij de toegangen tot het dorp bijzondere schrikbeelden, ruw gesneden uit donkerkleurig hout met witte oogen, waarvoor oude scherven van kopjes en schoteltjes bij voorkeur worden gebruikt. Eene afbeelding van zulk een schrikbeeld vindt men op blz. 381 van Modigliani's „Un viaggio a Nias“, waar het aldus

plastisch wordt beschreven: „Quell' idolo detto Adú Fanguru, „era tagliato rozzamente in un tronco di cocco: presentava lineamenti umani a mala pena sbozzati e nelle orbite per renderlo più „mostruoso o forse per raffigurare il bianco dell' occhio di uno che „muore in contrazioni spasmodiche, erano state cacciate due pietruzze „bianchissime.“ — „Vor solchen weissen Augen soll der böse Geist „sich fürchten und nicht daran vorbeigehen. Auch werden vor den „Häusern allerlei aufgehangen und mit Kalk weiss bestrichen, damit „der böse Geist nicht hinein kommt,“ vervolgt Kramer t. a. p. Doet ons dit niet dadelijk weer aan de witte vlaggetjes en kalkkruisjes denken die wij boven reeds vele keeren ontmoetten? — Acht dagen daarna, gedurende welken tijd geen vreemdeling het dorp mag betreden,¹ wordt de afsluiting door den priester opgeheven en de booze geest door middel van lawaaiige en rumoerige optochten, waarbij men links en rechts met pieken en messen in de lucht steekt en zwaait, uit het dorp verdreven. Komt niettemin de epidemie hen bezoeken, zoo worden er wederom offers aangeboden, op eene aan boven beschrevene analoge wijze.

Men schrijft dit dan toe aan het afwijken van de goede zeden, nl. door de prijzen voor eetwaren en zwijnen te hoog gesteld, of zich op andere wijze onrechtmatig verrijkt te hebben.

Bij Modigliani vinden wij t. a. p. ongeveer dezelfde, maar minder uitvoerige beschrijving dezer aangelegenheid. Behalve door het plaatsen van schrikbeelden wordt, volgens laatstgenoemden schrijver, ook door het versperren der toegangspaden en het graven van een gracht om het dorp aan den ziektegeest de toegang bemoeilijkt (l. l. 382). Verder deelt hij mede, dat men epidemieën meer bijzonderlijk pleegt toe te schrijven aan het vervalschen van de maat-standaards (i *campioni di misura*), welke elk hoofd onder zijne bewaking heeft. Want: „Le misure sono sacre essendo state mandate sulla terra al

¹ Dit afsluiten van een dorp voor vreemden heeft dus blijkbaar niet ten doel, besmetting te voorkomen, maar dient waarschijnlijk, om het offerfeest te doen slagen. Vandaar dan ook, dat de vreemdeling, die het dorp betreedt, de kosten van het [vergeefs gebrachte] offer moet betalen (eod. 487). — Men vergelijkte, wat dr. Nieuwenhuis op p. 163, dl. I van zijn „Quer durch Borneo“ schrijft: „Bei allen religiösen Handlungen fürchten die Kajan „die Anwesenheit Fremder, weil diese die angerufenen Geister erschrecken „und verstimmen könnten; daher dürfen die Malaiischen Händler in Tan- „djong Karang auch nie Festlichkeiten beiwohnen“. Verg. l. l. II, 112. Verg. verder l. l. I, 74, 276, 285; en over de opvattingen betreffende vreemdelingen in het algemeen vooral: A. van Gennep, *Les rites de passage*, 3e chap.

«tempo della sua creazione con Hia valangi, un patriarca e «perciò gli spiriti tutelari di esse misure, che dal nome di quelle «sono detti bèchu-laúru e bèchu-gafore puiiscono inesora- «bilmente chi le alterò.» Het eerste wat men bij eene epidemie doet is dan ook, de juistheid der maten te verifieeren en ze c.q. te verbeteren. Volgens een ander geloof zouden epidemieën aan de komst van een tijger [op Nias niet voorkomend] geweten moeten worden, die een slachting onder de menschen aanricht door zich te voeden met hun ziel [nutrendosi delle ombre degli uomini]. Aan de zieken zelve besteden zij niet veel zorg (en Modigliani schijnt, blijkens p. 384, meer speciaal de pokzieken hier voor oogen te hebben). Waar men met weinige op zich zelf staande gevallen te doen heeft, laat men den zieke in zijn huis; wanneer de ziekte zich echter uitbreidt, worden de aangetasten uit het dorp gejaagd en naar het open veld gebannen, waar men hen onder een afdakje plaatst en aan een der dorpsgenooten, die de ziekte reeds met goed gevolg heeft doorstaan, ter verzorging overlaat. Deze moet den zieke het eten brengen, door de dorpsgenooten op een bepaalde plaats gedeponeerd, en ervoor zorgen, dat de zieke eenige keeren per dag met frisch water wordt gebaad.

Onwillekeurig komt ons hierbij de mededeeling van Hueting in de gedachte, dat de Tobelorees zijne pokzieken in «tuinhuisjes» brengt, omdat «de Heer» graag aan den grooten weg woont! En is het niet bijzonder eigenaardig, dat wij bij geheel verschillende, mijlen ver verwijderde volkstammen, nl. bij de Bedoeïenen-stammen van Arabië, ongeveer dezelfde behandeling van poklijders aantreffen? In de index van zijn «Travels in Arabia deserta» schrijft Ch. M. Doughty s. v. small-pox (jidery) over de Bedoeïenen-behandeling van poklijders het volgende: «the Beduin treatment is such in the «western dîras, according to Mohammed ed-Deybis: — «If a «tribesman be found to have the jidery the rest will make haste to «remove from him: and his household, having made a bower with «bushes, for their sick (it is commonly under the lee of a moun- «tain), they will leave with him such things as they can provide «(it may be two milch goats and dates and corn) for his sustenance: «moreover they procure someone to watch him and help him, «— that is always a person who has had the malady, or has been «inoculated; and who if the sick (mejdûr) die may bury him.... «If the sick recover, he and his companion, when forty days are «out, will wash their flesh and their clothing, and the goats and

„the stuff that was with them, and shave their heads; and they may now return to the Aarab.“

Na dit uitstapje op vreemd gebied keeren wij weer tot onzen archipel terug; heel véél zullen wij er echter niet meer betreffende pokkenbehandeling vinden; althans ik heb er niet veel meer over gevonden. Slechts enkele woorden dus nog over Borneo, Bali en Java.

Vooreerst dan **Borneo**. Over de schrik- en wisselbeelden bij de Dajaks in Borneo's W.-afdeeling en langs de Mahakam deelden wij reeds boven uit Nieuwenhuis' *Quer durch Borneo* en Kühr's aldaar geciteerd opstel in het kort iets mede. Zoodra er epidemische ziekten, zooals b.v. pokken, uitbreken, vindt men in Borneo's W.-afdeeling vooral aan de linkerzijde der paden, die van de woning naar de rivier leiden, òmpatoongs van de dorpsbewoners, waartusschen mandjes met gekookte rijst, tabak en zout; aldus Kühr, l.l., waar men ook een aardig plaatje hierover aantreft. „Verder worden“, zoo gaat hij voort, „de voornaamste wegen, „komende van de besmette vestigingen, op groote afstanden van „de andere woningen streng bewaakt en afgesloten door paggers „(schuttingen) van doornstokken, welke gesëngkëland zijn met bloed „van varkens, die voor gezamenlijke rekening der bewoners van het „beveiligde huis worden aangekocht. Vooral in de Saberoewang-streek (linkerzijtak van de boven-Kapoeas) worden die beide maat-regelen ter voorkoming van bezoeking onmiddellijk genomen, als „de pokken heerschen.“ Van koepokinenting willen deze Dajaks niets weten, daar vroeger een hulp-vaccinateur er bij hen den schrik voor schijnt te hebben bijgebracht door inenting met etter van de pokpuisten der lijken! Zou zoo iets bij de Karo-Bataks wellicht ook gebeurd zijn? (Zie boven). — De Dajaks van Landak en Tajan noemen de pokkengeesten „orang bagoes“ bij wege van euphemisme. Deze wonen op den mythischen berg „Roban“, waarheen zij de zielen hunner slachtoffers meenemen. (M. C. Schadee, in *Bijdr. LVI*, 545). Bij besmettelijke ziekten (awar of angin² = verderf-aanbrengende wind), toe te schrijven aan verstorning der wereldorde, tracht men de kwade daemonen op allerhande wijze af te weren. Men offert er dan op de padagei, de offerplaats van Kemang Trio, schutspatroon der koppensnellers en tevens zeer gevreesden ziekte-daemon (zie Schadee, in *Bijdr. LIX*, 217 en v. en *LX*, 109). Ook bij deze Dajaks vindt men verschillende houten beelden onder verschillende namen, nl. ampago, panoela³, panjambahan, die als

wissel-, of als schrikbeelden fungeeren; men vindt er de beschrijving van bij Schadee, Bijdr. LX, 110 en v. v. Hiervan zijn de ampago met de ěmpatongs gelijk te stellen; de panoela¹ en panjambahan schijnen echter schrikbeelden te zijn ¹. Men vergelijke nog de beschrijving met afbeeldingen van de tẽmbado's der Meliau-Dajaks (Tajan) door denzelfden schrijver, in Intern. Archiv f. Ethn. IX, blz. 80 ed v. — Bij de Kajans worden de ziektegeesten afgeweerd door het spannen van met daun long behangen rotan, ongeveer op 1 M. hoogte, vóór en terzijde van de huizen, langs de rivier, om te beletten, dat de daemonen, van de rivier uit, de paadjes langs, de huizen bereiken; een mannelijk en een vrouwelijk schrikbeeld, duchtig bewapend en van geprononceerde genitalia voorzien, worden aan weerszijden van het pad, waar dit door de rotanlijn gesneden wordt, geplaatst. Dit werd door prof. Nieuwenhuis tijdens eene cholera-epidemie waargenomen, wij mogen wel veronderstellen, dat men bij pokken op dezelfde wijze tewerk gaat. [Zie zijn „Quer durch Borneo“, I, 448; „In Centraal Borneo“, I, 116]. Die schrikbeelden vinden wij verder, zooals boven reeds gezegd, vermeld in deel II, p. 102 en 369 van eerstgenoemd werk, met eene mooie afbeelding op Tafel 85. De sterk uitgebeelde genitalia, ook door Schadee bij de door hem beschreven panoela¹ waargenomen, worden als bijzonder afschrikwekkend beschouwd; zooals bekend, een algemeen voorkomend geloof (zie b.v. de door Riedel in zijne „Sluik- en Kroesharige rassen“ beschreven beschermgeesten van de Molukken; l.l. passim; verg. Wilken's welbekend opstel over ithyphallische beelden).

Over de pokkenbehandeling vinden wij helaas geene mededelingen; de gewone ziektebehandeling daarentegen vindt men in Nieuwenhuis' werken uitvoerig beschreven; dat de noodige pantangvoorschriften erbij niet ontbreken, is vanzelfsprekend. ²

Op **Bali** worden poklijders gedurende de eerste 9 dagen drie à vier malen daags in de rivier gebaad; zoodra de pokken beginnen

¹ Op blz. 112 wordt medegedeeld, dat in de nabijheid van zoo'n panoela een stok met een wit vlaggetje door schrijver werd aangetroffen; een offer van een Chinees aan het Dajaksch afgodsbeeld,” voegt hij eraan toe. Is dit laatste wel juist?

² Over de afweermiddelen, door de Dajaks van Serawak tegen epidemieën aangewend, vindt men eenige interessante, aan de hier medegedeelde vrijwel parallele, aantekeningen op p. 416 en v. van het eerste deel van het tijdschrift Anthropos.

te etteren houdt men hen thuis en wordt hun lichaam besmeerd met een mengsel van fijn gestampte rijst en het binnenste van de manggapit. Dit deelt ons P. L. van Bloemen Waanders voor Boeleleng mede in Tijds. Bat. Gen. VIII, p. 256, in een opstel van 1857 (*"Aanteekeningen omtrent de zeden en gewoonten der Balineezen"*). Thans zal het in dit landschap wel anders toegaan; niet in de nog half onafhankelijke Oostelijke landschappen, naar het schijnt. Althans H. van Kol bericht ons in zijne *"Uit onze koloniën"* II, p. 436 nog het volgende: *"De Baliërs weten zeer goed dat de pokken besmettelijk zijn; door pandanbladeren op te hangen aan de deurposten geven zij aan, in welke woningen deze ziekte heerscht; doch vreezen doen zij ze niet, en als men poklijders ziet baden in de koude rivier, gaan bij voorkeur anderen benedenstrooms zitten, om ook dat geschenk der goden deelachtig te worden."* Men beschouwt de pokken n.l. als een geschenk van Batara Bantam, die van tijd tot tijd Bali bezoekt. Intusschen, Karang Asam en Gianjar riepen in 1901 reeds onze hulp in bij de bestrijding dezer ziekte; Kloengkoeng verzette zich echter halsstarrig tegen Europeesche hulp.

En nu ten slotte **Java**. Daar worden de pokken natuurlijk reeds lang op meer rationeele wijze behandeld; althans — waar onze Javaantjes voor medici (w. o. ook de Inl. artsen te rekenen) bereikbaar zijn. Elders zullen de doekoens nog wel vrij spel hebben; behandeling met kelapa-melk enz., zooals ik vernam, ook met koude baden komt dan voor. En bij J. W. Winter (zie *"Beknopte beschrijving van het hof Soerakarta in 1824"*, in Bijdr. 6^e volgr. X, 1902, p. 78) lezen wij: *"De redenen van deze verwoesting"* — n.l. door de pokken vóórdat de inenting aldaar bekend, althans algemeen toegepast werd — *"waren, zoo wegens hare kwaadaardigheid, als door de wijze waarop men die ziekte behandelde. — want zoo dra de Pokken niet wel uitgekomen zijn, laten zij de zieke menigvuldig doeren eten. — Deze vrugt is lekker, dog heeft een zeer hitte eigenschap, zij houden zig verzekerd, dat dit middel derzelven spoedige uitbotting bevordert. — Zommige doopen haar zieke kinderen tot dien einde alle avonden in een rivier. — als zij etteren bestuiven zij den zieken met asch van Kemphantjes drek, om te beletten dat het lijnwaat aan de puisten vast kleeven. — En deze voor ons zoo nadelig schijnende behandeling, doet de vogten tot mijn verwondering niet inslaan, of de doorwaseming beletten. De oogen van den zieken bevoegtigen zij, om te beletten*

„dat de deelen aan elkander kleeve, met gemeen water, dog in „dit water doet men eerst een levendige Bekink-kink (hoornslak)“. [Verg. dit laatste met hetgeen omtrent de Atjehers werd medegedeeld].

Het hier verzamelde materiaal zal wel niet volledig zijn, maar toont toch helder aan, hoe de opvattingen over, en de gebruiken bij pokkenepidemieën bij de verschillende volksstammen van onzen archipel beheerscht worden door een en dezelfde logica, waarbij men geenszins aan ontleening denken mag. Immers, geheel aan de hier beschrevene analoge geloofsuitingen vinden wij bij tal van volkeren buiten onzen archipel. Ik zal er hier slechts twee voorbeelden van geven. Van de Zuid-zee-eilanders verhaalt Parkinson ons het volgende: „Bei epidemischen Krankheiten, welche viele Opfer fordern, „ist es nicht selten, dass *alt und jung sich abends mit brennenden „Kokosblättern und Reisern bewaffnen und dann tobend und lärmend „durch das ganze Dorf streifen und um dasselbe herum, in der „Meinung, dadurch die bösen Geister, welche die Krankheit her- „vorbringen, zu vertreiben.“ („Dreissig Jahre in der Süd-See“, p. 119).

En B. Struck begint een opstel in Globus, dl. 92 p. 149 over „Pockenschutzmittel der Gäer (Goldküste)“ waarvan hij de gegevens putte uit eenige aantekeningen van wijlen den Bazeler zendeling H. Bohner, dateerende van 1875 aldus: „Schon mit dem Nennen „des Namens der Krankheit fühlt sich der Gä-Neger verletzt, denn „wer wird auch den Namen einer solch bösen Krankheit aussprechen! „Sind doch in seinen Augen Name und Wesen einer Sache sich „gleich, und könnte einer nicht plötzlich beim Nennen der Krank- „heit von ihr befallen werden? Als geschickter Ausweg gilt daher „das Wort „böses Tier“. Um ferner die nachfolgenden Mittel auch „nur einigermassen zu verstehen, muss man bedenken, das der „Neger sich die Krankheit durchaus körperlich, als ein von Dorf „zu Dorf schleichendes Gespenst vorstellt, was ja — mutatis mu- „tandis — seine Berechtigung hat.“ En dan vertelt hij ons verder, dat men vooreerst door een schrikbeeld deze ziekte zich van het lijf tracht te houden. Zoo'n schrikbeeld, a magā genaamd, wordt door een deskundige, op kosten van de gezamenlijke dorpsbewoners, uit leem vervaardigd, en vervolgens aan den ingang van het dorp onder een afdakje geplaatst. Verder wordt den pokkengeest een val gesteld, door dwars over den weg aan den ingang van het dorp een of meer, ongeveer $\frac{1}{3}$ M. hooge heggen te plaatsen. Ook

worden alle hanen, die met een mooi basgeluid begiftigd zijn, geslacht, omdat men meent, dat zij speciaal den pokkengeest aanlokken. (Zou dit echter niet als offer verklaard moeten worden?) Ook neemt men het middel te baat, om de wegen (smalle met gras begroeide voetpaadjes) ongereinigd te laten. Waarschijnlijk met het doel, er het gras welig op te doen schieten, zoodat de geesten, die de groote landwegen volgen, de voetpaadjes niet als zoodanig herkennen en het dorp voorbijgaan. Ten slotte dient als afschrikwekkend middel een oud geweer, hetwelk gehangen wordt aan een op twee gaffels rustende stok, en wel met den loop van het dorp af in de richting van den toegangsweg gericht. Men ziet het; overal dezelfde gedachtengang, overal dezelfde logica!

Moge dit opstel ertoe bijdragen om hen, die daartoe in de gelegenheid zijn, tot hernieuwde of nieuwe waarnemingen aan te sporen en daarbij vooral zoo nauwkeurig mogelijk te werk te gaan. Niet altijd toch is de schromelijke onnauwkeurigheid, die vele overigens hoogst waardevolle ethnographische mededeelingen ontsiert, gemakkelijk aan te toonen. En dan moet mij hierbij ééne opmerking van het hart, die ik zou wenschen, dat vooral zendelingen, maar ook andere reizigers en onderzoekers in het belang der wetenschap ter harte mochten nemen: Laat men toch, bij het waarnemen van vreemde geloofsuitingen en gebruiken, daar geheel onbevooroordeeld tegenover staan! Want dan alleen is een zuiver objectieve waarneming mogelijk. Laat men zich daarbij op zijne aangeleerde, dikwijls averechtsche Europeesche quasi-wijsheid voorstaan en beschouwt men den meer primitieve te gauw als „dom“ en zijne zeden en gewoonten als „belachelijk“, zoo is het gevaar groot, dat men hem nooit zal kunnen begrijpen. Dan ook zullen de meest avontuurlijke verklaringen, in een vloek en een zucht gefabriceerd, zonder eenigen schroom de wereld worden ingezonden, en het dilettantisme hoogtij vieren. En dat dit voor de wetenschap alles behalve bevorderlijk is, behoeft nauwelijks opgemerkt. Men denke slechts aan woorden als patriarchaat en matriarchaat, sjamanisme, fetishisme, animisme, totemisme, taboeïsme, en wat niet al. Wat worden ze dikwijls verkeerd verstaan, en te pas of te onpas gebruikt! Vooral het animisme heeft het twijfelachtig voorrecht, zich populair te kunnen noemen. Zelfs de krantenmannen hebben er zich van meester gemaakt, en vooral na de verschijning van het werkje van dr. Kohlbrugge over het zieleleven van den Javaan schijnt het woordje „animistisch“ in ieders mond bestorven, en is

het tot epitheton ornans verheven voor den Javaan of Inlander en alles, wat dezen betreft. Maar is het dan ook niet heerlijk, voor alles wat men zelf niet begrijpt, onmiddellijk eene erg gemakkelijke en goedkoope verklaring te kunnen vinden in „het animisme“! Dat werkelijk wetenschappelijke mannen zelfs met het animisme [maar dan dit begrip met oordeel des onderscheids gebruikende] te ver somen kunnen gaan, bewees m.i. A. C. Kruyt in zijn overigens doorwrochte studie „Het animisme in den Indischen Archipel.“ Zooals bekend, wordt in de laatste jaren op de animistische theorie veel critiek geoefend door de zgn. prae-animistische leer (zie o. a. Vierkandt in Globus, dl. 92: „Anfänge der Religion und Zauberei“). Men beweert natuurlijk niet, dat het animisme niet bestaat, zelfs ontkent men allermint, dat het zeer veelvuldig wordt aangetroffen; maar wel betoogt men, m.i. zeer terecht, dat tegenwoordig op voorbeeld van Tylor te veel aan het animisme wordt toegeschreven, wat op veel eenvoudiger en natuurlijker wijze verklaard kan worden en vooral ook dit: dat het ongetwijfeld veelvuldig voorkomend animisme in geen geval als de oorsprong van het religieus of het wetenschappelijk denken van den mensch mag worden beschouwd. En zoo doet zich thans ook ten aanzien van de in dit opstel medegedeelde feiten de vraag voor, of ze alle wel juist verklaard zijn? Moet bv. het in zoovele streken voorkomende baden wel als ritueele handeling verklaard worden, of dient men het niet veeleer te beschouwen als een middel om den patient af te koelen? Misschien zal men het laatste als de oorspronkelijke bedoeling hebben te beschouwen en is het ritueele element, dat wij hier en daar erbij aantreffen, iets secundairs; er bij gekomen, toen men de ziekten aan den invloed van booze geesten begon toe te schrijven.

En zijn wij dikwijls ook niet te vlug, met het toedichten van geestengeloof aan de zgn. Naturvölker? Zeer zeker zal dit geloof dikwijls bestaan en de vermelding daarvan op juiste waarneming gegrond zijn; maar niet ondienstig is het, er uitdrukkelijk voor te waarschuwen, hierbij toch de uiterste voorzichtigheid in acht te nemen, en zich vooral te wachten voor te haastige algemeene theorieën hieromtrent. Wanneer b.v. M. C. Schadee¹ ons als een der ziekteoorzaken volgens het geloof der volksstammen van onzen archipel noemt: „het bezeten zijn door een boozen geest of de aanwezigheid in het lichaam van vreemde artikelen“ (zooals steen-

¹ Bijdr., dl. LVIII, p. 493.

tjes, graatjes enz.) dan is dit in het algemeen juist; maar indien hij aan het laatste toevoegt: „welke oorspronkelijk de incarnatie „dier geesten zelf zijn, maar thans, naar het meest voorkomend „volksgeloof, daarin door booze geesten geplaatst zijn“, dan zijn wij geneigd, achter deze woorden een vraagteekentje te zetten. Zeer betrouwbaar daarentegen lijken ons de volgende woorden van G. J. van Dongen, aan het eind van zijne zeer interessante mededeelingen over de Ridan Koeboes (Tijds. B. B. dl. XXX, p. 253):

„Ik wist, dat andere Koeboes geesten vereeren en vreezen, als „die van den wind, van den regen, van het water, van het onweer, „van de pokken, enz., welke laatste vooral voor een erg kwade „doorgaat. Toen ik de door mij ontmoete Ridanners dit voorhield „en deed voorhouden en uitduiden, keken ze zeer verwonderd en „luisterden toe als kinderen aan wie een sprookje wordt verteld, „vaak met open monden. Maar niets heb ik van een godsdienst of „een zweem daarvan te weten kunnen komen, geen voorwerp ge- „zien dat daarop kon duiden, en het negatief resultaat in deze „prikkelde mij tot steeds verder zoeken en informeeren, doch tever- „geefs. „Melangon,“¹ dat is hun eenige toevlucht, hun eenige „medicijn en voorbehoedmiddel, en drukt tevens hun angst uit „voor onheil, ziekte of dood.“²

Uit een en ander blijkt, dat in zake geloofsuitingen, zeden en gebruiken in verband met ziekten bij de Natur- of Halbkulturvölker nog lang niet het laatste woord gesproken is. Maar op welk gebied van wetenschappelijk vorschen en denken is dit wèl het geval? Laat het niet-twijfelachtig antwoord, hetwelk op deze vraag past, ons eene aansporing zijn, onze beste krachten aan te wenden tot het vinden van de waarheid!

Magelang, 18 Januari, 1910.

¹ Het ontvluchten van een doode. Zie voor het nadere begrip van dit woord: dr. B. Hagen, „Die Orang Kubu auf Sumatra“, p. 227, sub. n°. 64.

² In het pas door mij ontvangen Globusnummer, dl. 96, p. 307 komt een kort referaat voor van een opstel van dr. R. Hofschlaeger in Archiv f. Geschichte der Medizin, III, p. 81, waarin voor vele thans nog voorkomende gebruiken en behandelingsmethoden bij ziekten eene prae-animistische verklaring wordt gezocht; een opstel, dat mij — voor zoover uit het referaat op te maken is — hoogst leerzaam toeschijnt.

NASCHRIFT.

Eerst na het drukken van mijn opstel kwam mij het belangrijke werk van dr. Max Bartels, „Die Medizin der Naturvölker“ (1893), in handen. Veel van het bovenstaande zal men er in terug vinden, daar de schrijver vele gegevens uit Riedel's en Van Hasselt's werken heeft geput; maar bovendien vindt men er uit alle oorden tal van parallelen, die de overtuiging kunnen versterken, dat de geheele wereld door dezelfde logica wordt beheerscht. Vooral de §§ 64 en 96—105 bevatten veel, wat het bovenstaande kan aanvullen, met verscheidene leerzame illustraties; het *geheele* boek is echter de bestudeering overwaard.

In verband met ons onderwerp herinner ik nog aan de betreurenswaardige feiten, die zich het vorige jaar te Batavia en Bandoeng hebben voorgedaan tijdens de daar heerschende cholera-epidemie. Men zal zich nl. herinneren, dat eenige tot de ontsmettingsbrigades behorende Europeanen en Amboneezen door de inlandsche bevolking mishandeld en zelfs gedood zijn geworden, omdat men hen ervan verdacht, de cholera door het besprenkelen van personen, huisraad enz. met smetstof (in werkelijkheid met creoline en carboloplossing) opzettelijk onder de bevolking te verspreiden. Want — zoo maakte men, en zelfs een der maleische bladen, ervan — het gouvernement had slachtoffers noodig voor den aanleg van een nieuwen spoorweg te Priok (het bouwoffer-verschijnsel). Het is een typisch staaltje van het geloof aan den kwaden invloed van vreemdelingen, oorspronkelijk op de ziektegeesten (verg. boven, blz. 75), hier gewijzigd in dezen zin, dat aan hen direct de opzettelijke verspreiding der epidemie wordt toegeschreven.

Zoo geloofde men vroeger ook in Europa, dat de Joden de pest veroorzaakten door bronnen met zgn. pestpoeder te vergiftigen (zie De Gids, 1900, I, 121), evenals men die ziekte door dezelfde primitieve middelen als thans de natuurvölker trachtte te verdrijven nl. door kanonschoten, klokkegelui, berooking, enz. (*cod.* 140 en v.) Nog in eene zeer recente correspondentie van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, den 21^{en} Juli 1910 uit St. Petersburg geschreven naar aanleiding van de in Rusland heerschende cholera-epidemie, vinden wij de volgende passages:

„Als altijd, zijn het de rampzalige verwaarloosde stakkers, met hun zwakke, slechtgevoede lichamen en hun verslaafdheid aan den drank, die als eerste slachtoffers vallen. Deze menschen vormen een goed voorbereid materiaal voor de moordende ziekte. Voorzichtigheid, matigheid is dit volk niet bij te brengen, en daarbij komt nog het halsstarrige ongelooft in het nut van bestrijdingsmaatregelen, de fatalistische zorgeloosheid. Vooral ten plattelande heeft de geneeskundige dienst tegen dat ongelooft en die zorgeloosheid een moeilijken strijd te voeren. Dat cholera een ziekte-stof is, een poeder, dat door een of anderen kwaden geest wordt rondgestrooid, dat het water in de putten met de ziektestof wordt vergiftigd, dat staat bij het volk in de provincie zoo vast, als het geloof, dat de meeste cholera-lijdens levend worden begraven. Dat snelle onder den grond stoppen onder bevel van de politie-overheid, dat wekt bij het volk nog meer den argwaan, dat het de doctoren zijn met hun helsche geleerdheid, die de ziekte verbreiden. — — — — —

Is het dus wonderlijk, dat de ziekte zich zoo makkelijk verbreidt? Maar ook in de groote verlichte hoofdstad is het volk niet veel beter. 't Gebeurde toch nog pas, dat in een der voorsteden een arme oude Zigeunersvrouw half-dood-geslagen werd door het volk, dat in haar de verpersoonlijking van de cholera meende te zien.”

Dezelfde angst voor vreemdelingen hebben eenige leden der Hamburgsche Zuidzee-expeditie het vorige jaar bij de bevolking van *Tobi* opgemerkt, blijkens een kort verslag hunner bevindingen in *Globus*, deel 97, blz. 145, waar wij o. a. het volgende lezen.

„Am 27. August [1909] war der „Peiho“ früh bei *Tobi*, das die Eingeborenen selbst Togóbei nennen. Herr und Frau Krämer, Dr. Hambruch und Hellwig wurden hier ans Land gesetzt zu einem siebentätigen Aufenthalt, während der „Peiho“ inzwischen das nahe Helen-Riff vermessen sollte. Die erste Ankunft an Land war etwas eigenartig und befremdend, da mit Blättern geschmückte Frauen die Fremdlinge umgaben, singend und tanzend abwehrend mit wilden Gebärden, als ob sie zur Umkehr treiben wollten. Männer standen in Gruppen herum und Kinder liefen schreiend davon, wenn man den Häusern sich nahte. Besonders unheimlich aber wurde es, als beim Betreten des Geisterhauses der Priester unter Toben und Schlagen die Bevölkerung in Aufregung versetzte, so dass alles geduckt sich niedersetzen und schweigen musste, solange er sprach. Nur ein kleiner Teil des im Innern befindlichen Plankenfussbodens wurde zum Wohnen freigegeben, wo man bei den heftigen Regen-

güssen ein kümmerliches Dasein fristete. Togóbëi ist sehr dicht bevölkert; es zählt die nur an 2 Km. lange Insel nahezu 1000 Einwohner. Es stellte sich später heraus, dass sie überaus friedliebend sind, keinen Krieg kennen und einzig nur der Liebe leben. Die anfänglichen Aufregungen waren nur Ausflüsse ihrer Angst vor dem Fremden und vor Import van Krankheiten gewesen."

Wie herinnert zich hierbij niet aanstonds de kalkblazerij der Papoea's bij het zien van vreemdelingen, een de laatste jaren vaak waargenomen en besproken gebruik. En zou wellicht de *tranengroet* der N.-Amerikaansche Indianen, door Friederici ons zoo uitvoerig beschreven, en ook bij andere volkeren geconstateerd, niet in het bovenstaande een plausible verklaring kunnen vinden? Het laatst schreef dr. H. Ten Kate over dit gebruik in Tijds. Aardr. Gen., 1910 (deel XXVII, 2^e serie), p. 790 v.; afweer van den kwaden invloed van vreemdelingen troffen wij echter niet onder de verklaringen aan.

Ten slotte nog eenige interessante voorbeelden van "woordverwisseling" in Europa, in verband staande met epidemieën en ziekten, welke ik onlangs nog vond. Zoo vond ik vooreerst in de Gids van 1900, dl. I p. 148, vermeld, dat de pest hier te lande "de haestige siecte" of "de gave Godts" werd genoemd. En verder troffen mij de volgende passages in O. Weise's "Aesthetik der Deutschen Sprache": "Auch manche Krankheiten erfreuen sich beschönigender Namen. Der gefürchtete Krebs wird bezeichnet als *Neubildung*, die Fussgicht als *Zipperlein*, die Fallsucht als *böses Wesen*, Syphilis oder Lustseuche im Nd. als *Unbenömt*, d. h. Namenlos; und wenn wir im Simplicissimus lesen: Da bekam ich *die lieben Franzosen* mit wohlgeneigter Gunst, oder bei Hans Sachs in den Fastnachtspielen: Ich kriege auch *mit den Franzosen*, so liegt darin eine Anspielung auf dieselbe Krankheit versteckt, die am Ende des 15 Jahrhunderts im französischen Heere weit verbreitet war. Häufig erfolgen Androhungen schlimmer Uebel mit verhüllender Ausdrucksweise. — — — Wenn wir ferner sagen: dass dich *die schwere Not* oder *die Krankheit!* (kränke, kränkte), so drohen wir jemand die Fallsucht oder die Pest an; und mit den Worten: *Dass du die Motten kriegest!* die Blattern, die auf den Wangen ähnliche Spuren hinterlassen wie jene Tiere auf den Kleidern." (Zie pag. 85 v.)

En verder op blz. 113: "Befremdlicher erscheint uns die Personifikation von *Krankheiten*, wie sie z. B. in den volkstümlichen süddeutschen Namen *Beutelmänn* (= Fieber) *Blattermann* (= Pocken)

vorliegt. Doch erklärt sie sich aus der Annahme, dass alles Uebel-
finden von bösen Dämonen hervorgerufen wird, die auf Strassen
umherschreiten (*grassieren* sagt man von Krankheiten = lat. *gras-*
sari, hin-und herschreiten) und sich dann im Körper des Menschen
festsetzen."

Moet men bij dit alles niet aan Bastian's „Völkergedanke" gaan
gelooven?

Den Haag, 27 Juli 1910.

MR. v. O.